

UOT: 811.8

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.2.4015>

KREOL DİLLƏRİN ÜÇ MƏRHƏLƏLİ TƏKAMÜL PROSESİNİN HİBRİD DİLLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜNƏ TƏSİRİNƏ DAİR FƏRQLİ LİŊQVİSTİK YANAŞMALARIN TƏHLİLİ

AYSEL SOLTANOVA

asoltanova@beu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti,

Bakı, Azərbaycan

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2025-01-16 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-02-07 Qəbul edildi: 2025-03-07 Onlayn mövcuddur <i>Açar sözlər:</i> akrolekt; hibrid formalar; kreol dillər; picin dillər.	<i>Məqalə kreol və picin dilləri arasında fərqli cəhətlərin müəyyən olunması və kreol dillərin üç müxtəlif mərhələdən keçərək son akrolektal mərhələdə hibrid dillərin yaranması ilə xarakterizə olunmasını araşdırır. Tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra alimlərin kreol və picin dillərin meydana gəlməsi ilə bağlı mülahizə və fikirləri də məqalənin əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Məqalədə eyni zamanda qeyd olunan üç müxtəlif mərhələdə dillərdə baş verən fonetik, sintaktik və morfoloji dəyişikliklərin təhlili və nümunələrlə əsaslandırılması öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın aparılmasında müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuş və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, kreol dillər imperiya dövrünün məhsuludur, müstəmləkə ölkələrlə hakim təbəqə arasında ticarət əlaqələri qurmaq üçün ünsiyyət məcburiyyətindən yaranmışdır, kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər böyük təsir gücünə malikdir. Picin dillər bazilekt mərhələyə uyğundur və budan fərqli olaraq, kreol dillərin təşəkkül mərhələsi hesab olunan akrolektal mərhələnin xüsusiyyətləri isə hibrid dillərdə öz əksini tapır. Tarixin növbəti mərhələsində isə müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, ticari əlaqələrin genişlənməsi fərqli dialektlərin dillərə nüfuzu dillərdə hibrid formaların yaranması ilə nəticələnmişdir.</i>

Giriş

Qlobal dilin bir sıra fərqli cəmiyyətlərdə rolunu müəyyən etmək üçün müstəmləkə və post - müstəmləkə dövrlərini ayırmaq labüddür. Belə ki, İngiltərənin "English Today" jurnalında nəşr olunan *English in Azerbaijan* məqaləsində bu məsələ geniş araşdırılmış və müəyyən olunmuşdur ki, imperiya cəmiyyətləri linqvistik qloballaşmaya qətiyyətli şəkildə müqavimət göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Dillərin inkişafı və imperiya cəmiyyətində yeni dil formalarının meydana gəlməsinə təsir edən əsas amillərə nəzər salsaq post-imperiya cəmiyyətlərinin yaranışı tarixini və dil – cəmiyyət münasibətlərinə kənar amillərin təsirini müəyyən etmiş olarıq. Belə ki, dillərin inkişafında daha öncələr də bir sıra dilçi alimlər tərəfindən tədqiq edildiyi kimi dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillər mühüm rol oynayır. Dilxarici amillər nəticəsində dillər arasında əlaqə formalaşır. Dilin yaranma tarixi və dildə baş verən bu dəyişikliklərin izlərinin araşdırılmasında kreol dillər bizə əvəzsiz imkanlar bəxş edir. Kreollar adətən bir - biri ilə genetik və tipoloji baxımdan heç bir əlaqəyə malik olmayan iki dilin təması

təzahürüdür. (Misal üçün Roman/German, Niger/Konqo). Lakin, Hind-Avropa dillərinin təmsalında kontakt dillər isə ortaq genetik və tipoloji xüsusiyyətlər baxımından Kreol dillərdən fərqlənir. Kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər təsir etmişdir. Kreol dillərdə substrat hadisəsinin izləri daha çox öz əksinin tapır. Misal üçün, işğala məruz qalaraq qula çevrilən və kreol dilini ana dili kimi mənimsəyən afrikalıların nəticələrinin koloniyaların hakim təbəqəsinin hədəf dilini istifadə edə bilmə imkanları olduqca məhduddur idi. Yalnız sadə sözləri dilin lüğət tərkibinə daxil etməklə kifayətlənirdilər. Lefebvrenin "Relexification Hypothesis" nəzəriyyəsinə əsasən hədəf dilin dəyişkən xüsusiyyətlərinə malik olan kreollarda mənbə dilə keçidin izləri aşkarlanır. Buna əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, kreollar hədəf dilin xüsusiyyətləri ilə birgə substrat dillərin sintaktik və semantik, superstat dilin isə fonetik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir [1].

Hesab olunur ki, kreolların meydana gəlməsində əsas rol oynayan xalqlar qula çevrilmiş və hakim təbəqənin dilindən sərbəst istifadə imkanlarından məhrum olmuş Afrika xalqlarıdır. Lakin bu məhdudiyyət kreolların meydana gəlməsində Afrikalılara öz yerli dillərinin əvəzsiz rolunu sübut etdi, misal üçün Mərkəzi Afrikalılar tərəfindən yaradılan "kikonqo" kreolu qulların əsas ünsiyyət vasitəsi idi. Koloniyalar tərəfindən yaradılan Avropa dilləri isə tədricən yerli "Koine" kreoluna çevrilmişdir. Lakin bu kreol sabit dil olaraq günümüzdə mövcud deyil və yerli Afrika qulları olan "Bozal"lar tərəfindən istifadə olunan ikinci ünsiyyət vasitəsi idi ki, koloniyaların təməli qoyulduqdan qısa müddət sonra meydana gəldi. Öz sahibləri ilə tez tez ünsiyyətdə olan və sabit ünsiyyət vasitəsi formalaşdıran qulların sayı plantasiya müddətində avropalıların sayını keçdi. Nəticə etibarilə bir- birləri ilə daha çox ünsiyyətdə olan qullar artıq sahibkar, əsas lingvist model deyildi. Bəs nə üçün artıq say etibarilə üstünlük təşkil edən bu qullar öz dillərini deyil avropalıların dilərini əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edirdilər? *"S.S.Müfvenə görə kreolların yaranmasına təsir edən əsas ekoloji faktorlar ənənəvi demoqrafik pərakəndəlikdən daha çox əhalinin seqreqasiyası, sürətli məkan dəyişdirdirilməsidir"* [2, s.76]. Misal üçün plantasiya iqtisadiyyatının mövcud olmadığı Niderlandın Antillə ərazisində Holland sahibkarlar tərəfindən Brazilyaya gətirilmiş və coğrafi baxımdan təcrid olunmuş qullar Portuqal şivəsi kreolunda danışdılar. Hətta seqreqasiyanın mövcud olduğu koloniya dilləri belə qullar arasında eyni səviyyədə danışılmırdı. S.S.Müfvenə aşağıda qeyd olunan səbəbləri əsas gətirmişdir.

- 1) Afrika qullarına plantasiyada öz yerli dillərini istifadə etməyə icazə verilmirdi;
- 2) Afrika qulları "liqua franka" yarada bilmədiklər, çünki Afrikanın fərqli ərazilərindən gətirilmişdilər və yerli dilləri tamamilə müxtəlif idi;
- 3) Bozallar (Afrikada doğulan qullar) onlardan daha öncə həmin ərazilərə gətirilən və bütün zorakılıqlara sinə gərən afrikalılara uyğunlaşmalı idilər.

Yuxarıda adı çəkilən amilləri nəzərə alsaq afrikalıların öz kreollarını yaratmalarının əsas səbəbi kimi aşağıdakıları göstərə bilərik: hakim təbəqə ilə ünsiyyət; qullarla ünsiyyət; ifadəli motivasiya.

İctimai-tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşsaq "Transatlantik kölə ticarəti" və yaxud "üç guşəli ticarət" kreolların meydana gəlməsində xüsusi rol oynayır. XVI-XIX əsrlər ərzində bu "Transatlantik kölə ticarəti" nin dünya iqtisadiyyatına danılmaz təsiri araşdırılsa da, kreolistikada bu prosesin Afrika ölkələrinə təsiri nəzərə alınmırdı. Çünki Afrika özünü müdafiə gücünə malik olmayan, xaoslu bir ərazi olaraq buradakı hər bir təcrid olunmuş qəbilə quldarların işgəncələrinə məruz qalırdı. Qul Sahilində yaşayaraq ticarətlə məşğul olan "Aja" cəmiyyəti "Haritan" və "Surinamese kreollarını" yaratmışlar. Bütün kreollar XVII-XVIII əsrlərdə yaransa da bu gün

onların bir çoxu bazası Avropa dilləri olan dillərlə birgə işlənir. Kreolların meydana gəlməsi üç mərhələ ilə xarakterizə olunur: 1) akrolekt 2) mezolekt 3) bazilekt. Akrolekt mərhələsi – baza dilə ən yaxın, kreol dili daha çox lüğət bazası ilə zənginləşdirən, mezolekt: baza dildən daha çox ayrılan (divergensiya edən) mərhələ olaraq müəyyən olunur. Bazilektal mərhələ əsasən qüsurlu kreolların yarandığı mərhələ olub, bunun əksinə akrolektal mərhələ daha ziyalı və təhsilli şəxslərin ünsiyyətində müşahidə olunurdu. Məsələn olaraq ingilis dilinin bazasında yaranmış Camayka Patois akrolekti Camayka ingiliscəsi hesab olunurdu ki, bu akrolektə sahib insanlar ingilis dili ilə Camayka akrolekti arasında keçidlər edərək ünsiyyət qurmuşlar. Belə ki, akrolektlər daha çox superstat dilin lüğətini, bazilektlər daha sadə sözlərdən ibarət yerli dillərin lüğətindən istifadə ediblər. Bazilekt və akrolekt kreolların fonetik, sintaktik, morfoloji formaları bir-birindən fərqlənir.

Fonetik akrolektlər superstat dilin tələffüzünə yaxın tələffüz sisteminə malik olmuşlar. Camayka kontekstində nümunələrə nəzər salaq:

Bazilekt:

"fi mi bwai dem a go a di shop" (My boys are going to the shop, oğlanlarım mağazaya gedirlər)

Akrolekt mərhələsində isə qeyd olunan cümlə ingilis dilinin fonetik qaydalarına uyğun tələffüz olunur [3].

Sintaktik baxımdan bazilekt dillərdən fərqli olaraq akrolekt dillər superstat dilin sistemi ilə eyniləşir. Məsələn üçün, oğlanlar mağazaya gedirlər cümləsinin strukturunda hər iki dilin fərqi müşahidə etmək mümkündür.

Bazilekt: Di bwai dem a go a shop

Akrolekt: The boys are going to the shop

Morfoloji nöqteyi nəzərdən bu dillər arasında fərqi nəzər salsaq akrolekt dillərdə sadə zaman formaları, cəm şəkilçiləri işləndiyi halda sadə formaya malik bazilekt kreollarda bu formalar mövcud deyildi. *Onlar dünən qaçırdılar* mənasını ifadə edən iki cümləyə nəzər salaq.

Bazilekt: *Dem run yesterday.*

Akrolekt: *They ran yesterday.*

Nümunədən də aydın görmək olar ki, baza dili ingilis dili olan bu akrolekt dilə sintaktik baxımdan çox yaxın olsa da keçmiş davamedici zamanda işlənməli olduğu halda keçmiş sadə zamanda işlənməmiş, bazilekt forma isə Şəxs əvəzliyini ingilis dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış, şəxs və zaman şəkilçiləri qaydasına isə tamamilə əməl olunmamışdır. *O bağda səni gözləyir* mənasını ifadə edən aşağıdakı nümunələrdə hər üç mərhələdə dillərin inkişaf qanunauyğunluğunu və hakim dilin sintaktik strukturu ilə eyniləşməsinə mərhələli şəkildə izləmək mümkündür.

Bazilekt(əksər kreolların strukturu bu formaya uyğundur): *Him deh a di yaad a wait pon you*

Mezolekt (orta mərhələ): *He is in the yard waiting for you*

Akrolekt (əsasən superstat dilə uyğundur): *He is in the yard, waiting for you*

Çaudenson kreolların meydana gəlməsində picinləşmə və bazilektalizasiya proseslərinin eyni dərəcədə rol oynadıqları ilə bağlı nəzəriyyəni irəli sürüb. *"Belə ki, reallıq onu göstərir ki, hazırda ingilis dilini ana dili kimi istifadə edən ingilis və amerikalılar əslində bu dili ana dili ingilis dili olmayan və Amerika, İngiltərə, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Şimali Amerikanın (Anqlofonlarından) hüddudlarından kənarda yaşayan dil daşıyıcılarından mənimsəmişlər"* kimi qeyd etmişdir. [4, s.154].

Picinlərin yaranmasının əsas səbəbi isə Avropa tacirləri ilə çoxdilli afrikalıların tarixin müxtəlif dövrlərində nizamsız şəkildə bir - birilərinə uyğunlaşmaları ilə bağlıdır. Qeyd olunması mühüm olan digər məqam Asiya bazarlarının tacirləri müştəilərin dillərinə hakim olan poliqlotlara çevrilmişdilər. S.S.Müfven tarixi əlaqələri ümumiləşdirərkən Afrika, Asiya və Sakit

okeanı ərazisində yaşayan xalqların Avropa tacirləri tərəfindən istismarı prosesində yerli əhali və Avropalılar arasında birbaşa ünsiyyəti təmin edən tərcüməçilərin mühüm rolunu vurğulamışdır [5, s.45]. Avropalıların Afrika və Asiya sahillərində ticarəti zamanı portuqal dilindən istifadə etmələri Picin dillərin Karib və Hind okeanı kreollarından sonra yaranması ilə bağlı fərziyyələri artırdı və nəticədə tərcüməçilərin sayı azalmağa başladı. *“Havay ingilis kreolu daha mübahisəlidir, çünki bu kreol plantasiyalarda deyil, şəhər mühitində formalaşmışdır və bu ərazidə yaşayan Çin, Filippin, yapon, Koreya kimi etnik birliklər öz etnik mənsubiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışsalar da Havay kreolunu ortaqlar kimi istifadə edirdilər”* [5, s.353].

İngiltərə tarixinə nəzər salsaq, Elizabettanın hakimiyyəti dövründə İngiltərə digər güc dövlətləri olan Hollandiya, Portuqaliya, İspaniya və Fransa kimi ölkələri geridə qoyaraq XVII əsrdə öz ağalılığını Şimali Amerikanın Karib adalarından tutmuş Afrika və uzaq Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə qədər genişləndirdi, XVIII əsrdən başlayaraq isə Sakit okean, Avstraliya, Cənubi Afrika sahillərində, Cənubi və Cənub Şərqi Asiyada əsas koloniya gücünə çevrilir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində isə Afrikanın digər hissələrində öz koloniyalarını quraraq, əsası Filippində olan Amerika kimi güclü koloniyaların qurulması ilə nəticələndi. Yerli əhali ilə kolonistlər arasında ünsiyyət fərqli sosolinqvistik və struktur fərqlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə koloniyalaşma dövründə tədrisi və qarşılıqlı, mədəni və linqvistik yaxınlaşma baş verir. İlk vaxtlar yerli əhali bunu qəbul etmək istəsə də, zamanla yerli linqvistik xüsusiyyətlər ingilis dilini zənginləşdirərək yeni bir dilin formalaşması ilə nəticələndi. Daha dəqiq yanaşılsa, *“səthi təmas leksik alınmaların dilə keçməsinə, daha güclü təmas morfosintaktik ötürülmə, intensiv təmas isə kreollaşma, yeni hibrid dillərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir”* [6, s.22]. Yəni dildə baş verən dəyişikliklərin səviyyəsi cəmiyyətlərin təmas səviyyəsi ilə mütənasibdir. S.S.Müfvenin *dilin təşəkkülü ekologiyası nəzəriyyəsinə* əsasən dil təması zamanı yeni yaranan dilə sabit elementlərin seçilməsi cəmiyyətlərin mədəni və linqvistik ekologiyasından, yəni həm ekstralingvistik, həm də intralingvistik faktorlardan asılıdır. *“Bu təmas zəminində insanlar linqvistik xüsusiyyətləri bir- birindən köçürür, təkrar edir, ötürür və nəticədə yeni linqvistik formaların yaranmasına təkan verirlər”* [6, s.24].

Əsasını Avropa dilləri təşkil edən, müxtəlif tarixi keçmişə olan xalqların dil təması nəticəsində müxtəlif regional, sosial ünsiyyət qrupları və plantasiya üzvləri arasında, eyni zamanda Avropalıların fermerlərin məhdud ünsiyyət münasibətləri nəticəsində müxtəlif dil rekonstruksiyaları yaranmağa başladı.

Mərkəzi Şimal hissədə ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunan ingilis dili Mərkəzi Cənub hissənin ingilis dilindən bir çox xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. İkinci dil olaraq digər bir xalqın ana dilini yalnız formada istifadə edən xalqlar dildə müəyyən vahidlərin yox olmasına səbəb olur. Misal üçün, vikinqlər Şimali və Şərqi İngiltərəni işğal edərkən dildə olan feillərin şəkli əlavə olunaraq dəyişməsinə məhdudlaşdırmışlar və feillərin morfoloji strukturunu dəyişmişlər. Şimal və Cənubun bir - birinə qarışması, dil keçidi, kalkalaşma, alınma vahidlərin dilə nüfuzu nəticəsində orijinal ilk dövrlərdən ingilis dilinə hakim olan istənilən cümlə üzvü + feil qanunauyğunluğu **mübtəda+xəbər+ tamamlıq** strukturu ilə əvəz olunmuşdur. Nəticə etibarilə dillərin tipoloji və genetik nöqteyi- nəzərdən müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərə malik dillərlə təması nəticəsində sabit dil sistemi - hibrid dil meydana gəlmişdir. Lakin John Mac Whorter iddia etmişdir ki, *“kreollar gənc dillərdir və tarixən baza dillər və müvafiq kreolların uyğunlaşmasında davamsızlıq müşahidə olunmuşdur”*. [7, s.12]. Əsrlər boyu picin - kreolu təkamülü nəzəriyyəsi ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi əsas Avropa dillərinə köklənən kreol və picin dillərinin coğrafi mövqeyi Afrikanın Atlantik okeanı və Sakit

okeanı sahillərini əhatə edir. Kreol dilli hakim təbəqənin əksəriyyəti isə Atlantik, Hind okeanı adaları və Amerikanın Atlantik okeanı sahillərini əhatə edir. [5, s.212].

Bunlardan ən əsası, XIX əsrdən başlayan istismara məruz qalan koloniyaların dövrüdür. Bu coğrafi mövqe olaraq Afrika, Asiya və Sakit okean adalarını əhatə edir. Hakim təbəqənin dili koloniyanın elit təbəqələrinə məktəblərdə tədris olunmağa başladı və dili "lingua franka" kimi istifadə etməyə başlayan koloniya üzvləri tərəfindən yerliləşmiş Afrika fransızcası və yaxud Nigeriya ingiliscəsi formalaşdı. Avropalı koloniyaların Afrika və Sakit okeanı adalarında ticarət əlaqələrinin əsasını qoyması ilə yerli əhali və avropalılar arasında ünsiyyət prosesi də müvafiq olaraq inkişaf etməyə başladı. Yerli əhali qeyri - Avropa mənşəli tərcüməçilərdən asılı olmağa başladı və əlaqələr genişləndikcə tərcüməçilərlə əlaqə qura bilməyən qeyri Avropa mənşəli əhali ticarət dilini formalaşdırdı. Zamanla bu dildə danışanların sayı artdı və yerli dil formasını dəyişməyə başladı. Digər tərəfdən picin dillərin ünsiyyət funksiyası artmağa başladı. Nəticədə Tok Pisin, Nigeriya ingilis dili kimi daha geniş picinlər formalaşdı. Zamanla bu picinlər ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. R.Chaudenson (2001) və S.S.Müfvenə (2001) görə picin dillər qeyri - Avropa mənşəli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi koloniyaların plantasiyalarında formalaşdı. Deməli kreollar Avropa mənşəli xalqların qeyri Avropalılarla dil kontaktı nəticəsində koloniyaların ilkin mərhələsində meydana gəldi. Bütün mədəni əlaqələr zamanı ünsiyyət Avropa dillərində aparılırdı və qeyri Avropa mənşəlilər bir-birlərindən təcrid edilirdi, ünsiyyət hüquqları əllərindən alınır. R.Chaudensonun tədqiqatı bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bazilektlər Avropa dillərinə uyğunlaşmağa məcbur qalmış, yerli xalqla avropalılar bir - birinə qarışmış və nəticədə dünyaya gələn uşaqlar valideynlərinin evdə olmadıqları müddətdə yerli dil bacarığı səviyyəsindən asılı olmayaraq ortaqlıq dildə ünsiyyət qurmağa başlamışlar. Nəticədə picinlərin ünsiyyət funksiyası artdıqca daha sabit şəkildə istifadə olunan Tok Pisin, Nigeriya Picin ingiliscəsi kimi sabit və geniş miqyası əhatə edən ünsiyyət vasitələri formalaşdı. Picinlərin qeyri Avropalı və yerli dilə məxsus olmayan yeni təbəqə, yeni ünsiyyət forması meydana gəldi.

Digər Avropa dilləri əsasında yaranan picinlərdən fərqli olaraq Sino - Russian picini quldarlıq və yaxud ticarət əlaqələri zəminində deyil, rus dilinin dominantlığı və bazası əsasında yaranmışdır. Rus dilinin əsasında yaranan picinlərə nümunə olaraq rus - Norveç picini olan Russeorsk, Taimyr - Rus picini olan Govorka, Çin- Rus picini kimi picinləri misal göstərmək olar. Çin-Rusiya əlaqələrini nümunə gətirsək bu əlaqələrin tarixi XIII əsrin əvvəllərinə dayanır. İlk dəfə Çin və Rusiya əlaqələrindən bəhs edən " Monqolların sirli tarixi" əsəri Rusiya haqqında bəhs edən ilk tarixi mənbədir və bu mənbədə Çin-Rusiya əlaqələrin təsirindən Sino - Russian picinin yaranması öz əksini tapmışdır. Bu dildən bəhs edən ilk şəxs P.S.Pallas olmuşdur [8, s.134]. Çin rus picini tarixi mənbələrdə Kyakta-Rus - Çin picini kimi tanınırdı [89, s.3]. Müəllifin qeydlərinə görə 1831 - ci ildə Çin qanunlarına əsasən Khaktada bizneslə məşğul olan hər bir oğlan rus dili biliklərinə yiyələnməli idi [9, s.5]. Belə ki, heç bir çinli rus dilinin söz ehtiyatını əzbərləmədən və rus dilindən imtahan vermədən bu ərazidə qalıb ticarətlə məşğul ola bilməzdi. Nəticədə rus dilinin normalarına düzgün şəkildə riayət olunmadan korlanmış bir dildə danışan çinli tacirlər və bu korlanmış dilə ayaq uydurmağa çalışan rus vətəndaşlarının ortaqlıq dili Kyakta ticarət dili yarandı. Ruslar da çinli tacirlərlə danışarkən bu qüsurlu dildən istifadə edirdilər [4, s.371]. Kitab mağazalarında Çin işarələri ilə ifadə olunan rus dilinə tərcümə olunan lüğətlərin hazırlanması nəticəsində Çin sözlərinin rus tələffüzü meydana gəldi.

Bəzi müəlliflərin iddialarına görə, bu ərazidəki rus dialekti Çinlilər tərəfindən yaranmışdır. Aşağıda Çin- rus əlifbasından nümunələrə nəzər salaıq:

1) *Du-lu-guai ma-nian-er nian-du. (CPR)*

Drugoj maner netu

other manner NEG

'Tere is no other kind [of goods]'. Digər növ mal yoxdur.

2) *Di-bi ge-dao-er-li chi-lao-wei-ke? (CPR)*

Tebe kotoryj chelovek?

you which person? 'Where do you come from?' - Haradansan [10, s.10]

Yuxarıda qeyd olunan ÇPR dilində yazılmış cümlə rus dilinin tələffüz normalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan başqa ərazidə çoxsaylı yerli qrupların yayılması leksik və qrammatik şivələrin, eyni zamanda etnik müxtəlifliklərin yayılmasına təkan verdi və 1880 – ci ildə Udihe, Nanai və Çin millətlərinin evliliyi nəticəsində *taz* dili yarandı. Günümüzdə Sibir xalqının yerli əhalisinin yaşlı nəslinin nümayəndələrinin və xüsusən də Çin - rus hibrid ailələrinin gündəlik danışığında Çin – rus Picininin qalıqlarını izləmək mümkündür. Bundan əlavə Rus dilinin Çin dilinə təsiri ilə bağlı bir neçə maraqlı nüanslara nəzər salaq:

1) Samit düşüümü – iki və daha çox samitlərin yanaşı işlənməsi zamanı samit düşüümü fonetik hadisəsi məhz rus dilinin təsiri ilə bu dildə rast gəlinir. Məsələn, ÇPR dilində *salaf*, sözü rus dilində *shtraf* yəni cərimə mənasını ifadə edir. Digər nümunə olaraq bu gün mənasını ifadə edən ÇPR dilində *sivoni* sözü, rus dilində *sevodn'a* sözünün şəkli dəyişmiş formasıdır.

2) Digər dil hadisəsi olan *efentezə* (yunan sözü olub *sözə yeni səslərin əlavə olunması*) nümunə olaraq ÇPR dilinə məxsus olan *seneka*, *sibichka* kimi sözlərin rus dilindəki forması *sneq* (qar) və *spichka* (kibrit) sözlərində qeyd olunan *efenez* fonetik hadisəsinin izlərini görmək mümkündür [10, s.12].

Koloniya dövründə meydana gələn picinlərin araşdırılmasında xüsusi xidmətləri olan Şuxard bir sıra digər kreollarında araşdırılmasına töhfə vermiş və Çin - Portuqal kreolu olan – Masao, Hindistan Portuqal kreolu olan – Goa, (Misal üçün *minha, tua, sua* sözləri *meu, teu, seu* ilə əvəzlənmişdir); Negro Portuqal kreolu olan – Cape Verde kimi kreollardan nümunələr (nha caballo “mənim atım” ifadəsi portuqal ifadəsi olan “*meu cavallo*” ilə əvəz olunmuşdur) gətirmişdir.

Koloniya tarixinə nəzər salsaq görürük ki, avropalılar iki yolla koloniyalar qururdular. Karib, Bermuda və Baham adaları daxil olmaqla Atlantik sahili boyunca ərazilərdən yerli amerikalıları sıxışdıraraq həmin ərazilərdə məskunlaşır və eyni zamanda yerli əhalini qərbə sıxışdırmadan öncə onlarla ticarət əlaqələri qururdular. Picin dillər də elə məhz XIX əsrdə avropalılarla qeyri - avropalı mənşəli əhali arasında qeyri - intensiv əlaqələrin bərqərar olunması nəticəsində meydana gəldi. Afrika və Sakit okeanı sahillərində yaranan klassik picinlər Avropa dilləri əsasında, Chinookan, Delavari, Chostaw (Mobilian), Tupi (Lengua Geral) kimi Amerika picinləri isə yerli dillərin əsasında yaranıb.

Mənbələrə görə, Malaneziya picinləri plantasiyalarda deyil, balıqçı gəmilərində çalışan cəmi bir neçə işçinin proto-Malanez picinində danışması ilə yayılmağa başlayıb. Onun fikrincə Malanez picini cənub Qərbi Sakit okeanın substrat dilləri əsasında formalaşmışdır [11, s.42]. Sabit və heç bir şəraitdə kreollaşmayan picinlərlə kreollar arasında müəyyən oxşar məqamları vurğulasaq deməliyik ki, bu dillərin hər ikisi ünsiyyət prosesində mürəkkəb linqvistik tələblərin qarşılınması məqsədilə bir- birilə sıx şəkildə bağlı olan Avropa və substrat dillərin mənbələrinədən yararlanan və daim ünsiyyətdə olan yeniyetmələrin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə

nəticəyə gəlirik ki, kreollar ilkin picinlərdən yaranmayıblar, belə ki, picinlərin yaranması kolonistlərin təsis etdikləri plantasiyalarla bağlı olduğu halda, kreollar tacirlərin ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Lakin hər ikisi tədricən, sıx ünsiyyət əlaqələri nəticəsində müəyyən hədəfə nail olmaq məqsədilə yaranmış və zamanla yeni və müxtəlif formalarda təzahür etməyə başlamış və nəhayət sabit ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişlər. Lakin uşaqların və böyükərin istifadə etdikləri kreollar bəzi oxşarlıqları nəzərə almasaq, bir-birindən demək olar ki, fərqlidir. Buna misal olaraq Saramakkan kreolunu göstərə bilərik. Saramakkan kreolundan istifadə edən uşaqların ünsiyyətində ardıcıl feillərin işlənməsi müşahidə olunmur. Gullah və Guyanese kreolunda isə indiki bitmiş zamanda edilmiş, bitmiş mənasını verən *don* (*e*) bitmiş zamanda fərqli mənə ifadə edir. “*Me done talk*” cümləsi I “*have spoken*” yəni artıq “sözümü bitirdim, deyəcəyimi dedim” mənasını verir. Guyanese kreolunda eyni zamanda feillərdən daha öncə mövcud olan “*de*” hissəciyinin köməyiylə bir neçə komponentdən ibarət cümlələr də qurulur. *Mi de a taak* cümləsinin ingilis dilində mənası *I’m busy talking* azərbaycan dilində isə, “*danışmaqla məşğulam*” mənasını verir. Qeyd edək ki, bu struktur sabitdir və uşaqlar tərəfindən heç bir dəyişikliyə məruz qalmayıb. Bundan əlavə bir kreoldan digərinə ötürülən vahid qrammatik struktur yoxdur. Bu da onu sübut edir ki, uşaqların kreol yaradıcısı olaraq təqdim olunması tamamilə əsassızdır. Buna ən bariz nümunə isə S.Müvfenin (1999) öz qızının dil inkişafını izləməsi və sabit dil formalarının yaranmasında heç bir rol oynamamasıdır. [4, s.22].

Kreolların yaranması dildə müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinin nəticəsidir. Belə ki, plantasiya təsərrüfatı zamanı əhali yerdəyişmə faktorunun sürətlənməsi və seqreqasiya halları Avropa və qeyri Avropalıların nitq vahidlərində divergensiya prosesinə təkan verdi və eyni anda onları yeni linqvistik ekosistemə təqdim edərək yeni hibrid prosesin yaranmasına təkan verdi bu da öz növbəsində müxtəlif dil formalarının yaranması ilə nəticələndi. Pərakəndə ticarət əlaqələri nəticəsində picin dillər təşəkkül tapmağa başladı [4, s. 10]. Bu kreollara ən bariz nümunə kimi fransız dilinin təməlində yaranan Haiti kreolunu misal göstərmək olar ki, fransızlar qərbi afrikanlılar arasında xüsusən də təhsil sisteminin əlçatanlığı məqsədilə *lingua franka* ehtiyacından yaranmışdır. Digər nümunə kimi ingilis dilinin bazasında yaranmış və Afrika dillərinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Camayka Patois kreolunu göstərmək olar. Camayka Patois dilinə aid nümunələrə nəzər salaq:

- 1) Fonetik dəyişikliklər (ingilis dilində ağac mənasını ifadə edən *thee* Patois dilində *tree*)
- 2) Qrammatik dəyişikliklər (oğlanlar mənasını ifadə edən *boy* sözünə *dem* cəm hissəciyinin əlavə olunması *di bvoy dem*).

Afrika qullarının say çoxluğu və Afrikada koloniya dövründən əvvəl çoxsaylı dillərin olması (Fon, Eve, Volof, Yoruba, Kikonqo, Taino) linqvistik innovasiyaya yol açmışdır. Haiti kreolunun əsas linqvistik xüsusiyyətləri

- 1) Fransız dili ilə müqayisədə daha sadə qrammatikaya malik olması
- 2) Tələffüz fərqləri. Misal üçün fransız dilində at mənasını ifadə edən *cheval*, kreol dilində *chival*.

Yaranan kreollar da zamanla xalq danışığı dilinə çevrilmişdir. Dillərin qrammatik quruluşları dilə yeni keçən sözlərdən ayrı deyil, elə məhz hər bir leksik vahidin cümlədə işlənməsi nəticəsində formalaşır.

Bir çox alimlərin araşdırmalarına görə dillərin formalaşması və dəyişməsi nöqtəyi nəzərindən şifahi nitq yazılı nitqdən daha üstün olmuş, ticarət əlaqələri zamanı hətta fiziki təmas, göz təmasının olmadığı məqamlarda belə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, N. Xomski tərəfindən də qeyd olunduğu kimi “...*uğurlu ünsiyyətə nail olmaq üçün yalnız paylaşılan sözlərin tələffüzü və mənası deyil, həm də oxşar mədəni keyfiyyətləri paylaşan insanların paylaşıqları*

formalar da uyğunluluq faktoru da əsas götürülməlidir" [12, s.100]. Belə ki, kreollarla qrammatik baxımdan bağlı olmayan qeyri-sabit ingilis dilinə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Yəni bütün qeyri- sabit dillərin qrammatik xüsusiyyətləri kreollarla demək olar ki, eynidir. C.Corne, R.Chaudenson [4], S.Mufven kreolların yaranması zamanı Avropa dilləri ilə substrat dilin struktur xüsusiyyətlərinin uyğunluğu mühüm faktor olaraq dəyərləndirərsələr də, R.Chaudenson [4] və S.Mufven eyni zamanda kreolların ibtidai koloniya koinelərindən törədiyini və onların ən son yaranan kreollar olduğunu vurğulamışlar. R.Chaudenson [4], və S.Mufven eyni zamanda kreol dillərin təkamül nəticəsində müvafiq Avropa dillərinin ilkin koloniya koinelərinin strukturları xaricində yarandığı haqda fikir mübadiləsi etmişlər, lakin bu dəyərləndirmələrin heç biri dilin cəmiyyətdə necə formalaşmasına dair məntiqli bir fikir irəli sürmür. Beləliklə belə bir qənaətə gəlinib ki, dillərin yaranmasından öncə mövcud olan ünsiyyət vasitələrindən proto (əcdad) - dillərə qədər bütün dillər insan beyninin təkamülünün məhsuludur.

Dil qəbulu prosesi təbii ki, qüsursuz deyil və məhz bu qüsurlu dil köçürülməsi dil ötürülməsi prosesinin təməlini təşkil edir. Mənbə və hədəf dildə yayınmaların necə baş verməsi deyil bu yayınmanın baş verməsinə təsir edən kənar amillər və nəticədə fərqli dilin və fərqli aksentlərin yaranması M.Tomasellonun [13, s.309-328] yanaşmasının əsasını təşkil edir. Bundan başqa, A.Meillet və C.Hagege yanaşmalarının təsdiqi də M.Tomasellonun fikirlərində öz əksini tapıb. Dilçilərin fikrincə, yeni dilin qəbulunun hədəf dilin istifadəçisi tərəfindən mənimsənilməsi və yenilənməsini əhatə edir. Ünsiyyət prosesində özünəməxsus yeniliklərin edilməsi növbəti mərhələlərdə yeni formaların meydana gəlməsinə səbəb olur. D.Bikertona görə isə yeni dil, dil kontaktı nəticəsində yeni formaların əlavə olunması nəticəsində yaranır, lakin D.Bikertonun kreol dillərin bəşəriyyətdə dilin təkamülü prosesinə təsiri ilə bağlı fikirlərinin elmi əsasına bəraət qazandırılmamışdır. Lakin kreol dillərə xas xüsusi bir məqamı vurğulayaraq qeyd etməliyik ki, bu dillər həm müvafiq Avropa dillərinin müəyyən xüsusiyyətlərini, həm də müasir dillərə məxsus müəyyən mürəkkəb xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Dilin təkamülü prosesini kreol və picin dillərlə necə əlaqələndirməyin mümkün olub oluması haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dil təkamülü T.Givonnun fikrincə əqli, nevroloji, kommunikativ, ictimai-mədəni əlaqələrin inkişafının nəticəsidir. Hər bir fərdin dilindəki özünəməxsus struktur və xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması da dilin inkişafı prosesinə təsir edən amillərdəndir. Fərdlər arasında bu ünsiyyət fərqlərinin o qədər də nəzərə cərpacaq dərəcədə olmaması da sual doğurur. Cartesian nəzəriyyəsinə görə bunun əsas səbəbi dil öyrənmə bacarıqları demək olar ki, bütün insanlarda bənzərdir və ünsiyyət prosesində insanlar dil sistemlərini bir - birinə ötürür və S.Mufvenə görə bu bir növ yarış və seçimdir. Bu yarışda tərəflər dilə öz töhfələrini verir, yəni müxtəlif və eyni sistemlərə malik dillərin assimilyasiya prosesi reallaşır. Seçim prosesi zamanı isə daha geniş yayılan, daha çox insanlar tərəfindən istifadə olunan və daha çox üstünlüyə malik dilin seçilməsi prosesi baş verir. Bu baxımdan picin dillər aid olduqları dillərin strukturunu, daha dəqiq desək sabit və güclü dil sisteminə malik olan dilin strukturunu mənimsəyir, tək-tək sözləri və birləşmələri sabit formada saxlayır, leksik vahidlərdən istifadə edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, bənzər elementlərə malik kreol dilləri yaradanlar qrup şəklində deyil, fərdi şəkildə ünsiyyət qurur və fərdi ideolektlərini (özünəməxsus ünsiyyət vərdisləri) formalaşdırır. Ünsiyyət prosesində bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək dildə ortaq xüsusiyyətlər formalaşdırmağa başladılar. Müvafiq Avropa dillərindən yayınmalar nəticəsində yaranan kreollar isə fərdlərin ünsiyyətindəki seçilmiş divergensiyaların bir araya gəlməsi nəticəsində baş verir. İnsan təkamülünün hər mərhələsində yaş qrupundan asılı olmayaq bütün insanlar əvvəlki nəsillərin dilini dəyişərək istifadə edirdilər.

Afrika kreollarından olan Sramakan kreolunun yaranma tarixinə nəzər salsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, qulların ingilis, holland, fransız, portuqal sahiblərinin dilini yanlış imitasiya edərək yeni, dilin fonetik, leksik, qrammatik strukturunu dəyişmiş və daha sadə dialektlər formalaşdırmışlar. Misal üçün Saramaccan dilində *"ei hen muje pai wan, womimii de lu miii o toou"* cümləsinin mənası belədir. *Əgər onu həyat yoldaşının qızı olsa, o zaman digər şəxsin oğlu olar, iki uşaq böyüyər və ailə qurarlar.* Cümlədəki iyirmi bir fonemin onu ingilis, yeddisi portuqal, üçü yoruba, biri holland mənşəlidir. Dialektlərdəki fərq o zaman meydana gəlir ki, bir ərazi və yaxud regionda baş verən dil dəyişiklikləri digər regionlarda müşahidə olunmur. Dil daşıyıcılarının ünsiyyəti nəticəsində dil daha geniş vüsət alır və uşaqlar tərəfindən mənimsənilməyə başlayır. Coğrafi mövqe, siyasi vəziyyət, iqtisadi imkanlar da dil dialektlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Misal üçün, XVIII əsrlərin əvvəllərində Cənubi İngiltərə samitlərdən əvvəl və sözlərin sonunda sözlərdə *"r"* samiti tələffüz edilmirdi və bu ənənə qısa bir zamanda bütün İngiltərədə geniş vüsət aldı. Belə ki, Yeni İngilis koloniyaları və London arasında geniş ticarət əlaqələrinin bərqərar olması cənubluların öz uşaqlarını İngiltərəyə göndərərək məhz orda *"r"* samitinin düşməsi qaydaları əsasında dil qaydalarının tədrisinin təşkilini təmin edirdilər. Hal-hazırda Boston, Savanna, Nyu Yorkda bu qayda hələ də qorunub saxlanılsa da, Şimalda yaşayan ingilislərin tarixin sonrakı dövrlərində qərbə köçü nəticəsində *"r"* samitinin dildə qorunub saxlanması qaydası yenidən bütün ölkə ərazisində yayıldı. Regional dialekt dedikdə sözlərin fərqli fonoloji xüsusiyyətləri deyil, leksik vahilərin seçimi və qrammatik qaydalardakı fərqlər öz əksini tapır. İngilis dili 7 ölkənin ana dili və uzun illər İngiltərə koloniyasına aid olan bir çox ölkələrin rəsmi dili olduğu üçün bu dil bir - birindən tamamilə fərqlənən müxtəlif fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Misal üçün, *vedrə* sözü bəzi ölkələrdə *bucket*, bəzilərinə *pail*, *pərdə* sözü də 3 fərqli formada – *shade, curtain, blinds, şalvar - pant, trousers, lift* sözü *-lift, elevator* kimi formalarda işlənir. Hətta bu fərqlər dilin sintaktik xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Belə ki, eyni mənanı ifadə edən bir cümlə müxtəlif ərazilərdə fərqli formalarda ifadə olunur. Misal üçün, Amerikanın bir çox dialektlərində - *Ayan and Aygun will eat - Ayan və Aygün yemək yeyəcəklər*, Missourinin Ozark dialektində isə eyni mənanı ifadə edən fikir - *Ayan will eat and Aygun – Ayan yeyəcək və Aynur* şəklində işlənir. Bu cür fərqlərin yaranmasına təkan verən amillər kimi iqtisadi, dini, etnik, irqi, hətta cinsi xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Misal üçün, İngiltərə və Amerikanın orta statusa malik olan təbəqəsi sadə fəhlə təbəqəsindən tamamilə fərqli dil xüsusiyyətlərinə malikdir və yaxud da Bağdadda xristian, müsəlman və yəhudilərin hər biri fərqli ərəb dili dialektində ünsiyyət qurur. Eyni zamanda Hindistanda mənsub olduqları sosial kastadan asılı olaraq insanlar Hindi, Gujarati, Bengali ləhcələrində danışirlar. İctimai faktorlardan qaynaqlanan dialektlər isə ictimai dialektlər adlanırlar. Bunun əksinə olaraq isə regional dialekt ticari və digər əlaqələr hesabına regionlar arasındakı dialekt fərqi özündə əks etdirir. Daha dominant və imtiyazlı dialekt isə standart dialektlər adlanırlar. BBC xəbər proqramlarında regional dialektlərin yayınlanması faktı Amerika və İngiltərənin Milli Xəbər Yayımalarında standart amerikan və ingilis dialektlərinin işlənməsi tendensiyasının artıq günümüzdə dəyişdiyini sübut etdi. Walt Whitmanın *Language in Society* kitabında müəllif qadağan olunmuş dillər haqqında məlumat vermiş və burada Çar Rusiyasının Sovetlər Birliyi dövründə bu birliyə daxil olan Ukrayna, Litva, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan kimi ölkələrdə dövlət dilinin işlənməsinə qadağlar qoyması və nəticədə dil sistemində baş verən dəyişiklər haqqında məlumat vermişdir. Kajun ingiliscəsi və fransız dilləri Luisianada qanuni şəkildə deyil, əməli olaraq qadağan edildi. 2006 - cı ildə bu haqda *"French connection"* bloqunda yazılırdı: *"Fransızlar öz ana dillərində danışarkən cəza ala biləcəkləri qorxularla dəhşətli məənvi və psixoloji travmalar yaşayır və cəmiyyətdə öz dil biliklərini nümayiş etdirə bilmirdilər"*. Bundan başqa tarixin sonrakı mərhələlərində fransız alimləri *"standart fransız dilini"* (Parisdə danışılan) yegənə dil olaraq qəbul etmələri isə ingilis dilindən alınmış sözlərlə zənginləşən *"Franglais"* hibrid dilinin işlənməsini qanunla qadağan etdilər. Bu dil le

hotdog, le parking, le weekend kimi hibrid sözlərdən ibarət bir idi. Əlbəttə ki, günümüzdə bu ifadələr fransız dilində, xüsusən də qəzet, jurnal və elanlarda geniş şəkildə istifadə olunur. Günümüzdə ingilis dili bütün dünyada “lingua franca” hesab olunur, fransız dili tarixin bir dövründə diplomatiya dilində *lingua franca*, rus dili isə sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə *lingua franca* hesab olunurdu. Latın dili 1000 il boyu Roma imperiyası və Qərbi Kristendomun, yunan dili Şərqi Kristendomun, Yidiş dili isə müxtəlif millətlərdən ibarət olan yəhudi xalqlarında vahid dil hesab olunurdu. Hindistan və Pakistanda *lingua franca* Hindi və Urdu dilləri, Kanadanın Dravid dili isə Hindistanın cənub -qərb bölgəsində işlənən *lingua francadır*. Çində əhalinin 94 faizi Han dillərində danışır. Bu dillər 8 qrupa bölünür və hər qrupda yüzlərlə fərqli dialektlər mövcuddur. Han dillərindən əlavə Çində 50 - dən çox kiçik dil qrupları da mövcuddur. Monqol, Uyğur, Tibet, Koreya, Zuhang. Şimali Çin dialektinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə Pekin Mandarin dialektinin birləşməsindən vahid bir dil formalaşdıran Çin hökuməti bu dili *lingua franka* elan etmişdir. Göründüyü kimi, bəzi vahid dillər təbii şəkildə yaransa da, digərləri dövlətin məqsədyönlü dil siyasətinin məhsuludur. Lakin bəzi ölkələr hətta öz qonşularının dilini anlamaqda belə çətinlik çəkirlər. *Lingua franka* əsas yerli əhali tərəfindən qoyulan və ana dilləri müxtəlif olan insanlar tərəfindən istifadə olunan dildir. Bunun əksinə olaraq müxtəlif ictimai, iqtisadi, siyasi şərtlər altında bir araya gələn və heç bir tərəfin ana dili olmadan ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilən dillər isə picin dillər adlanır. Picin dillərin bir çoxu XVII-XIX əsrlərdə Çin, Afrika, Amerikada ticarət əlaqələri zamanı meydana gəldi. İngilis, fransız, portuqal, holland kimi Avropa koloniyalarının dilləri ilə qeyri-Avropa mənşəli yerli xalqlarla kontaktları nəticəsində yarandığı halda bəziləri isə XIX əsrdə Amerika və Karib adalarında qul və quldarlar arasında münasibələrin fonunda təşəkkül tapdı. Digər picin dili isə Havay adalarının ananas plantasiyalarında Yaponiya, Çin, Filippin, Portuqaliyadan gələn immiqrant fəhlələrin ünsiyyəti nəticəsində yaranan Havay Picin dili idi. Hindistan qəbilələri və Avropa tacirlərinin ünsiyyəti nəticəsində yaranan digər picin dili isə Chinook jarqonu idi. Koreya və Vyetnam müharibəsi zamanı xarici əsgərlər və yerli vətəndaşların ünsiyyət qura bilmələri üçün də bir çox picin dillər yarandı. Picin dillərin araşdırılması zamanı nəzərə çarpan ən mühüm amil budur ki, dilin leksikonu daha çox prestijə və dominantlığa malik olan bir dildən alınır. Bu bir növ plantasiya sahibi ilə işçi, quldar və qul münasibətləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu cür hakim dillər dissertasiyanın digər hissələrində də qeyd etdiyimiz kimi superstat dillər hesab olunur. Məsəl üçün, Havay Picini, Svahili (Şərqi və Mərkəzi Afrika), Bazar Malay (Malaziya, Sinqapur, İndoneziya) kimi picinlərin superstat dili yəni, plantasiya sahiblərinin dili, ingilis dilidir. Picin dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə daha az təsir edən digər dil isə substrat dillərdir. Picinləşmə zamanı *yapon, çin, taqalog, portuqal-havay* picinləri ingilis dilinin qrammatikasına töhfə verən substrat dillərdir. Məsəl üçün, çinuk jarqonunda həmin ərazinin yerli sakinləri olan çinuk və nutka dillərinə məxsus əlamətlərdən başqa eyni zamanda ingilis və fransız dillərinin də izləri aydın şəkildə nəzərə çarpır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: çinuk sözləri-tumtum (hiss etmək), ikt (bir), *nutka* sözləri-hiyu(çox, çoxlu), ingilis sözləri *king chaut* (kralın başçısı), saltchuk (salt water- salt ingilis dilindən duz, chuck – çinook dilindən su).

Picin dillərin yarandığı erkən dövrlərdə bu dillər sadəcə olaraq ünsiyyət dili hesab olunurdu. İlkin dövrlərdə bu dil iş prosesi zamanı istifadə olunur, digər məqsədlər üçün ana dili əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Bu mərhələdə picin dillər əsasən qrammatika əsaslı və söz ehtiyatı ilə çox da zəngin olmayan dillər idilər. Növbəti mərhələlərdə picin dilləri davamlı şəkildə istifadə olunduğu təqdirdə stabilləşir və stabil picinlər adlanırdılar. Daha zəngin qrammatik və leksik vahidlərə malik olan və günün digər saatlarında və müxtəlif fəaliyyətlər zamanı istifadə olunan sabit picinlər artıq vahid müstəqil dilin malik olduğu bütün funksiyaları özündə təcəssüm etdirir və kreol dillərin yaranmasına zəmin yaratmışlar. Bu dillərə misal olaraq

Papua Yeni Qvineya picini olan və bu gün sabit kreol (hibrid) dil olaraq milyonlarla dil daşıyıcılarının ünsiyyət vasitəsi olan Tok Pisin, Bislama (Vanuatu), Krio (Sierra Lion), Camayka Patois, Havay kimi kreollaşmış picinləri göstərmək olar. Kreol dillərin picin dillərdən ən vacib fərqləri isə: 1) daha mürəkkəb və qarışıq qrammatik quruluşa malik olması; 2) leksik tərkibin daha zəngin olması; 3) yerli dil daşıyıcısına malik olması; 4) daha sabit və güclü mədəni kimliyə malik olması ilə xarakterizə olunur.

İngilis dilinin bazasında yaranan picinlərə nəzər salsaq görə bilərik ki, standart ingilis dili 14 sait səsdən ibarət olduğu halda, picinlərdə mövcud səs sayı 5-7 arasındadır. Hər bir sait bir səsi ifadə edir. Hər iki dildə olan səs qorunub saxlanıldığı halda substrat dildə olan səs superstat dildə mövcud deyilsə, həmin səs substrat dildən silinir. Bundan əlavə qrammatik vahidlərin böyük əksəriyyətinin picin dildə mövcud olmaması cümlələrin strukturuna da təsirsiz ötüşmür. İngilis dilində olan bir cümləni misal göstərək: *He is a bad man* - *O pis kişidir* cümləsi picin dilində *He bad man* - *O pis kişi* şəklində, *I am not going to the market* yəni *Mən bazara getməyəcəm* cümləsi isə *I no go to bazaar*. *Mən getməmək bazara* şəklində işlənir.

Picin dillərin morfoloji xüsusiyyətlərində affiksleşmə hadisəsi müşahidə olunmur. İngilis Picinlərində "sus" sözü "shoes" sözünün şəkli dəyişmiş formasıdır, lakin bu söz cəm şəkilçisiz işlənir və həm tək, həm də cəm isimləri ifadə edir. Feillər və isimlər adətən zamana, kəmiyyətə, cinsə, hallara görə dəyişmir və vahid formada işlənir. Bundan başqa bir çox picin dillərdə əvəzliliklər sadə formada işlənir. Məsələn, Kamtok picin dili və Kamerunda işlənən ingilis dili əsasında yaranan picin dilində standart ingilis dilinə məxsus cins və hal kateqoriyaları müşahidə olunmur.

Morfoloji nöqteyi nəzərdən isə kamtuk dilində redublikasiya (qüvvətləndiricilik məqsədilə bir nitq hissəsinin iki dəfə təkrarlanması: A.Soltanova) prosesi geniş yayılmışdır. Məsələn, standart ingilis dilində işlənən "big", yəni "böyük" sözü kamtok dilində də eyni formada işləndiyi halda, nəhəng mənasını verən "enormous" sözü isə kamtok dilində "big big" şəklində işlənir. Eyni qayda ilə "look", "stare at", "luk luk" sözlərini də misal gətirmək olar.

Kamtok dilində bir söz bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər. Misal üçün "bad" sözü həm sifət, həm zərf, həm də isim kimi işlənir. Misal olaraq *bad* sözünə nəzər salaq. Bu söz aşağıda qeyd olunan cümlələrdə həm sifət, həm də isim, həm də zərf funksiyasını icra edir.

Sifət tu bad pikin two bad children iki pis uşaq

İsim we no laikdis kain bad we don't like this kind of badness - biz bu cür pislilikləri xoşlamırıq.

Zərf A liakam bad. I liked it very much. Bu mənim çox xoşuma gəldi.

Sintaktik baxımdan isə picinlər sadə cümlələrdir və cümlələrdə söz sırası dəyişir. Bir çox hallarda müxtəlif ana dilinə malik olan insanlar picin dilləri formalaşdırarkən onları öz ana dillərinin sintaktik strukturuna uyğunlaşdırsalar belə qarşı tərəf onları başa düşə bilirdi. Məsələn Yapon dili *Mübtəda Tamamlıq Xəbər* strukturlu dildir. İngilis dili əsasında yaranan picin dilə sahib yapon cümləni MTX strukturu əsasında qurur. Nümunəyə nəzər salaq: *The poor people all potato eat. Kəsib insanların hamısı kartof yeyir*. Digər tərəfdən XMT cümlə strukturuna malik *Tagaloq* hibrid dilində danışan Filippinli, cümlə qurarkən xəbər binci yerdə dayanır. Misal üçün, *Work hard these people- İşləyir çox bu insanlar*. Lakin sabit picin-kreollarda söz sırası da kəskin - sabit olur.

Picin dillərdən fərqli olaraq kreol dillər isə zaman, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri ilə işlənir və affiksasiya və səs dəyişikliklərin özündə əks etdirən mürəkkəb morfoloji sistemə malikdir. Məsələn, Sakit okeanın cənub sahillərində işlənən kreollarda-özündən sonra tamamlıq tələb edən feillər adətən - *im* affiksləri ilə işlənir. Məs: *Man I pairipim masket* - *The man fired the musket*.

Eyni affiks sifəti feilə çevirən şəkilçi funksiyasını icra edir. Bu cümlədə *man ingilis dilindən alınmış kişi, i tok pisin* dilindən keçən bağlayıcı, *pairipim* ingilis dilindən parry(prepare)- sözündən törəyən və yükləmək, etmək mənasını verir *masket* isə ingilis dilindən *musket-firearm -odlu silah* sözü olaraq keçmiş və hibrid cümlənin yaranması ilə nəticələnmişdir. Cümlənin tərcüməsi isə *kişi odlu silahı doldurur/hazırlayır*.

Picin dillərin ömrü uzun olmur. Belə ki, picin dilinə hakim olan insanlar zamanla müəyyən ortaq dil seçərək həmin dili vahid dil kimi qəbul etmişlər. Məsəl üçün Çikuk picin dil daşıyıcıları ingilis dilini mənimsəmiş, çünki hakim dil daşıyıcılarının təzyiqi ilə bu dillərə qadağa qoyulmuşdur və standart dildən istifadəyə yönələn tədbirlər görülmüşdür. İngilis dili daxil olmaqla digər standart dillərin təməlinə isə picin dillər dayanır. Məsəl üçün Yeni Zelandiyada həyata keçirilən geniş təhsil siyasəti nəticəsində Maoris xalqının əsas ünsiyyət vasitəsi olan picin dili ingilis dili ilə əvəz olunmuşdur.

Nəticə

Müəyyən olunmuşdur ki, kreol dillər imperiya dövrünün məhsuludur, müstəmləkə ölkələrlə hakim təbəqə arasında ticarət əlaqələri qurmaq üçün ünsiyyət məcburiyyətindən yaranmışdır, kreol dillərin meydana gəlməsinə iki - ictimai- tarixi və ictimai-siyasi amillər böyük təsir gücünə malikdir. Picin dillər bazilekt mərhələyə uyğundur və budan fərqli olaraq, kreol dillərin təşəkkül mərhələsi hesab olunan akrolektal mərhələnin xüsusiyyətləri isə hibrid dillərdə öz əksini tapır. Tarixin növbəti mərhələsində isə müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, ticari əlaqələrin genişlənməsi fərqli dialektlərin dillərə nüfuzu dillərdə hibrid formaların yaranması ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Review: [Untitled] on JSTOR
2. Mufwene, S.S. The ecology of language evolution / S.Mufwene. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 255 p.
3. Rickford, John R. Dimensions of a Creole Continuum: History, Text, and Linguistic Analysis of Guyanese Creole. Stanford University Press. – 1987. – p.
4. Chaudenson, R. Creolization of language and culture / R. Chaudenson. – London: Press, – 2001, – 354 p.
5. Mufwene, S.S. The ecology of language evolution / S.Mufwene. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2001. – 255 p.
6. Edgard, W.S. Postcolonial English varieties around the world/ W.S. Edgard . – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007, – 359 p.
7. Enoch, O.A. The Emergence of Hybrid Grammars, Language Contact and Change // – Cambridge: Cambridge University Press, – 2015, – p. 128 -160.
8. Pallas, P.S.. Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs./ P.S. Pallas. – St. Petersburg: Vom Jahr. – 2022. №2–s.15-19. – p.1773.
9. Thomason, S. Language Contact an Introduction / S. Thomason. – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2001. – 306 p.
10. Церепанов, С.И. Кяхтинское китайское наречие русского языка / С.И. Церепанов. – Москва: Известия, – 1853, – с.345.
11. Bhikhu, P. Rethinking Multiculturalism Cultural Diversity and Political Theory/ P. Bhikhu. Viana: Study, – 2000, – 262 p.
12. Chomsky, N. New horizons in the study of language and mind // – Cambridge: Cambridge University Press, – 2000, – p.56-69.
13. Tomasello, M. The emergence of grammar in early child language // – USA: The Evolution of Language out of Pre-language, – 2002. №53, – p. 309-328.